

УДК 903:316.323.2(477.82–15)“637”

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ ЗА ДОБИ БРОНЗИ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Григорій ОХРИМЕНКО

*Волинський національний університет імені Лесі Українки
вул. Шопена 24, Луцьк, 43020, Україна
e-mail: volkrmus@lt.ukrtel.net*

Розглянуто соціальні та економічні процеси на території Західної Волині в середній період бронзової доби, простежено виділення родоплемінної еліти.

Ключові слова: пізньопервісне суспільство, міжетнічний обмін, поховання, престижні речі.

Доба бронзи посідає чітко окреслене, яскраве та вагоме місце в історії України та Волині зокрема. В цей період з'явилися знаряддя праці, зброя, прикраси, виготовлені зі сплавів міді з оловом, свинцем, арсеном, розвивалася ремісничка спеціалізація висококваліфікованих майстрів з металообробки, кременярства, каменярства, обробки дерева, з'явилися бойові колісниця, вози. Поширенням виробів та сировини займалися первісні дистриб'ютори: активізувався не лише міжплемінний, а й міжетнічний обмін високоцінними, престижними виробами, що стали знаками соціального статусу, предметами культу (Михалківський та інші скарби) (рис. 1, 2). Порівняно з іншими територіями, населення України “рано увійшло до бронзової доби”¹. Це сталося завдяки носіям трипільської, маліцької, волинолюблінської культур, що були пов'язані з Балкано-Карпатським металургійним центром². Розвинуті ними культурні зв'язки залишалися актуальними і в добу бронзи.

Відомо, що в середній та пізній періоди бронзової України на теренах Західної Волині перебувало населення городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської³, тшинецько-комарівської культур⁴.

© Охріменко Г., 2010

¹ Давня історія України: В 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко та ін. – К., 1997. – Т. 1. – С. 385–386.

² Маркус І. Я. Давнє металовиробництво та волинська мідь // Іст. студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – Вип. 1. – С. 4–15.

³ Пелешишин М. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межиріччі Західного Бугу і Стиру // Наук. зап. ЛІМ. – 1997. – Вип. IV. – Ч. 1. – С. 62–77.

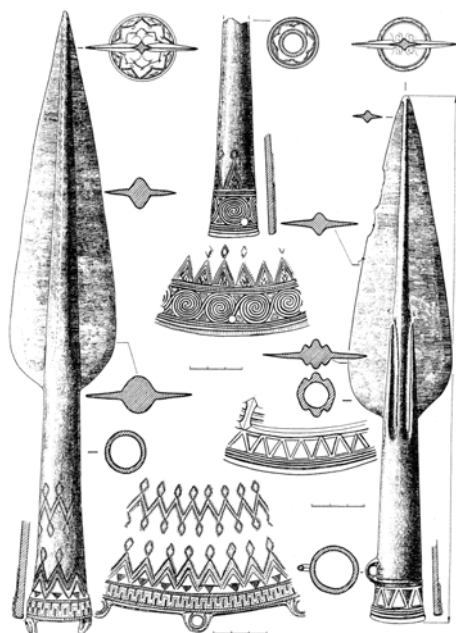

Рис. 1. Наконечники списів із Бородінського скарбу. Бронза олов'яниста з позолотою, за "Давня історія України", 1997.

Fig. 1. Spear tips from Borodino treasure. Tin bronze with gilding, by "Ancient History of Ukraine", 1997.

населення зрубної культури. Справді, територіальні межі тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти дуже значні – вони займали простори між Віслою, Дніпром, Дністром (!). Найімовірніше, що тісніше об'єднувалися між собою територіально близькі племена. Інформацію про формування суспільної верхівки дають поховальні пам'ятки: монументальність усипальниць, складні поховальні ритуали та

У руслі вивчення їхньої політичної, соціальної структури важливим є питання наявності чи відсутності племінної або надплемінної організації: союзу племен як форми "етносоціальної організації та організації влади, притаманної пізньопервісному суспільству"⁵. Доби бронзи властиві воєнні сутички між племенами за землю, родовища корисних копалин, худобу та ін. Безперечно, збройні конфлікти більших масштабів вели до змін у структурі суспільства. Для ефективного захисту відбувалося об'єднання спільнот, що приводило до утворення керівної верхівки – вождів. За умов частих воєн виділялася військова еліта⁶.

Деякі дослідники вважають, що носії тшинецької та комарівської культур були об'єднані в могутній союз праслов'янських племен. Можливо, згуртувала їх боротьба проти

⁴ Охріменко Г., Гусаревич О. Нові пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі // *Zmierzch kompleksu trzciniacko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu*. – Zamość, 1998. – S. 47–51; Охріменко Г., Кубицька Н., Локайчук С. Стан вивчення пам'яток Стрижівської культури // *ЗНТШ*. – Т. ССІІІ. Праці Археол. комісії. – Львів, 2007. – С. 278–287.

⁵ Давня історія України. – Т. 1. – С. 386.

⁶ Охріменко Г., Локайчук С. Елітні вироби доби енеоліту – бронзи на Волині як знаки влади // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: наук. збірник*. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 309–313.

церемонії, що видно з багатого супровідного інвентарю, свідчать про прижиттєвий статус померлого. Такі поховання могли належати вождям, управителям-старостам, жерцям⁷.

У контексті вивчення культурно-історичних процесів доби бронзи наголосимо, що землі Волині, як і України загалом, зважаючи на багаті ресурси та сприятливі природні умови, були привабливими для різних первісних спільнот і внаслідок цього винятково важливою контактною зоною: на північному заході проживали праслов'яни⁸, над Прип'яттю та північніше – прабалти, на північному сході сучасної України – праугрофіни, у степовій зоні – індоіранці. Напружена міжплеменна, міжетнічна ситуація потребувала спільних зусиль для оборони, сприяла консолідації родів і племен, які об'єднувалися в союзи. Союзи ж відігравали важливу роль в етногенетичних процесах⁹.

За демографічними підрахунками, на теренах України в той час могло проживати 1,5–1,7 млн. осіб. Порівняно значна щільність населення та згадані вище процеси впливали на прискорений соціальний розвиток спільнот: складалася стратифікація об'єднань, виділялася еліта, військові вожді. Всі ці зрушення розпочалися ще в період енеоліту¹⁰, однак найчіткіше помітні в III–II тисячоліттях до н. е., що простежується в поховальних

Рис. 2. Золоті бляшки і фібули з Михалківських скарбів (1–6 – бляшки, 7–11 – аркоподібні фібули, 12 – реконструкція, за М. Бандрівським і Л. Крушельницькою).

Fig. 2. Golden badges and fibulas from Mykhalkiv treasures (1–6 – badges, 7–11 – arched fibulas, 12 – reconstruction, by M. Bandrivsky and L. Krushelnytska).

⁷ Давня історія України. – Т. 1. – С. 490–491; Najdawniejsze dzieje ziem Polskich. – Kraków, 1998. – S. 132, гус. 55.

⁸ Охріменко Г., Позіховський О., Склярєнко Н. Вивчення пам'яток східнотшинецької культури на Волині та західноволинському Поліссі // Нариси культури давньої Волині. – С. 414–421; Охріменко Г., Маркус І. Пам'ятки східнотшинецької культури на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 448–485.

⁹ Давня історія України. – Т. 1. – С. 387.

¹⁰ Вейдеко М. Ю. Шляхами трипільського світу. – К., 2008. – С. 182–189.

пам'ятках. Предмети озброєння (кам'яні, крем'яні, бронзові, бойові сокири, наконечники списів, стріл, кинджали), дорогі прикраси не лише з міді, бронзи, а інколи й зі срібла, золота, знайдені в родових похованнях знаті, підтверджують сказане¹¹ (рис. 3). Терени Волині та Волинського Полісся зачисляють до північної зони індоєвропейського масиву. Деякі лінгвісти припускають існування в той час германо-балто-слов'янської спільності, що передувала балто-слов'янській¹².

Обмін. Питання далекоюсяжного обміну тісно пов'язане з наявними в той час торговельно-обмінними шляхами – водними та сухопутними. Дослідники припускають можливість існування “транс’європейського суходільного шляху”, що пролягав біля київських гір і вів до угорської рівнини через карпатські перевали, а східний напрям сягав Казанського Поволжя та Приуралля¹³. Північно-південний обмінний шлях біля Малополовецького на Фастівщині описаний С. Лисенком¹⁴. Безперечно, Волинь перетинали власні торгові шляхи: по річках, найпевніше Стиром (або над Стиром), Горинню, Случчю, сухопутні, які, можливо, проходили по межі між Волинською височиною та Поліссям аж до згадуваних київських гір. “Розшифрувати” ці місця можна за допомогою пунктів знахідок скарбів, елітних поховань. Вузловими пунктами пошуків можуть стати місця видобутку кременю та його обробки – майстерні.

Натхненницею бойових виправ, обмінно-торгових операцій була військова аристократія, яка в умовах степової зони часто воювала на бойових колісницях, а на північніших лісостепових просторах – на конях.

Зброя. Джерельною базою вивчення категорій, особливостей мілітарних виробів із Західної Волині та їхнього значення є окремі випадкові предмети, знахідки з поселень, а особливо – з ґрунтових поховань і курганів. Поховальний обряд, напевно, найпоказовіше передає мілітарну обстановку в постшнурових культурах: городоцько-здовбицькій (ГЗК), межановицькій (МК) та стжижовській (СК), а пізніше – у комарівській (КК) та східнотшинецькій (СТК). Критеріями визначень особливостей озброєння носіїв зазначених культур можуть бути: 1) наявність зброї в похованнях; 2) кількість поховань зі зброєю у складі супровідного інвентарю.

¹¹ Прищепна Б., Прищепна О. Історичне краєзнавство Волині: Навч. посібник. – Рівне, 2008. – С. 142.

¹² Георгиев В. Исследования по сравнительному историческому языкознанию. – М., 1958. – С. 219–238.

¹³ Бочкарев В. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – СПб., 1991. – С. 24–27; Давня історія України. – Т. 1. – С. 389.

¹⁴ Лисенко С. Динаміка розвитку східного масиву тшинецького культурного кола на межі правобережного лісостепу та Полісся // ЗНТШ. – 2007. – Т. 253. – С. 244–277.

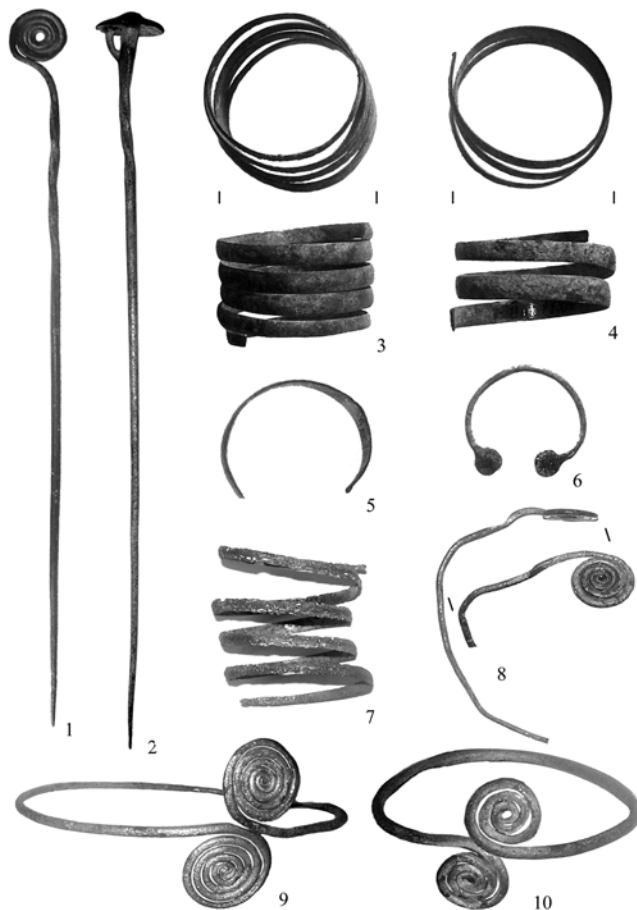

Рис. 3. Прикраси східнотшинецької культури (фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею), за І. Маркусом.
Fig. 3. Jewelry of eastern Tshynetska culture (funds of Rivno regional museum of local history), by I. Markus.

Навіть поверховий огляд відомих матеріалів свідчить, що найчастіше предмети озброєння трапляються в похованнях городоцько-здовбицької культури, дещо менше – у стжижовській і зовсім небагато – у східнотшинецькій та комарівській культурах. Наприклад, І. Свешніков та Ю. Нікольченко в “Довіднику з археології України. Рівненська область” навели понад 40 місцезнаходжень наконечників до списів стжижовської культури¹⁵.

¹⁵ Свешніков І., Нікольченко Ю. Довідник з археології України. Рівненська область. – К., 1982. – С. 38–106; Ткач В. Пам’ятки культур ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 571–709.

Звичайно, списи використовували не лише у воєнних сутичках, а й на полюванні. Загальна кількість цих предметів могла бути взагалі значною, якщо враховувати ще й те, що багато з них ішло на обмін із сусідніми й віддаленими племенами або просто втрачена (побита сучасною землеробською технікою).

Поховання з предметами озброєння. Наконечники списів або стріл городоцько-здовбицької та стжижовської культур відомі з могильників у Рівненській та Волинській областях. За даними І. Свешнікова та Ю. Нікольченка, зброю у могилах носіїв городоцько-здовбицької культури знайдено біля сіл Городок, Зозів – крем'яна сокира і кістяне вістря на стрілу; Молодова Третя – крем'яний ніж та сокира; Здовбиця (Здолбунівського р-ну) – кинджал, сокира; Маслянка (Млинівського р-ну) – кам'яна сокира; смт Млинів – крем'яна та кам'яна сокири, наконечник списа, стріли; Стадники – крем'яний кинджал, мідна сокира, кинджал та ін.

М. Кучінко та Г. Охріменко у посібнику “Археологічні пам'ятки Волині” внесли до реєстру пам'яток Волинської обл. поховання ГЗК, у яких виявлено зброю. Зокрема, в Іваничівському р-ні відомі такі знахідки зброї: крем'яний наконечник списа з кургану біля с. Грибовиця; сокира з кургану біля с. Гряди, крем'яна сокира та наконечник списа ГЗК з кургану біля с. Осмиловичі, кам'яна сокира та кераміка ГЗК, виявлена біля скорченого кістяка в розораному кургані біля с. Кропивщина¹⁶.

Поховання зі зброєю стжижовської культури відкриті у таких населених пунктах Рівненської обл., як Біла Криниця Рівненського р-ну¹⁷, Страклів Дубнівського р-ну – кинджал, горщик, черпак¹⁸; Млинів – крем'яне вістря на спис; Озліїв Млинівського р-ну – наконечник списа, кістяні та крем'яні вістря до стріл, мідна прикраса; Торговиця (цього ж району) – між ребрами скелета лежав наконечник стріли, біля голови – бронзові прикраси¹⁹. Крем'яні сокири та посуд зі шнуровою орнаментациєю знайдено у розораному кургані стжижовської культури у с. Михалля, крем'яна сокира та кераміка СК була під насипом кургану с. Кречів (обидва населені пункти в Іваничівському р-ні Волинської обл.)²⁰.

Знахідки зброї доби бронзи відомі із с. Сошичне Камінь-Каширського р-ну – сокира з серпентину, діоритова булава з вертикальними канелюрами²¹; у с. Селісок Любешівського р-ну на поселенні доби бронзи знайдено кам'яні сокири; кам'яну сокиру виявлено також під розораним курганом поблизу

¹⁶ Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – С. 120–122.

¹⁷ Свешніков І., Нікольченко Ю. Довідник з археології України. Рівненська область. – С. 89.

¹⁸ Там само. – С. 57.

¹⁹ Там само. – С. 75, 77, 81.

²⁰ Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – С. 121–122.

²¹ Там само. – С. 124.

с. Забужжя Любомльського р-ну, а кам'яну булаву з “рельєфними ребрами” – у с. Скрипниця цього ж району²².

У Рожищенському р-ні відомі знахідки кам'яних сокир та молотка в с. Єлизаветин, бронзового кельта з вушком, що мав вертикальні та горизонтальні канелюри (с. Сокіл), кам'яних сокир і крем'яного наконечника списа із с. Тристань. Під час меліоративних робіт біля с. Підгірне цього ж району виявлено кам'яні сокири, кельт та кістяки тварин, а в с. Нова Вишва Старовижівського р-ну – крем'яний кинджал²³. Із Ківерцівського р-ну відома крем'яна сокира та наконечник до списа ГЗК (с. Покащів), кілька крем'яних листоподібних наконечників списів (с. Котів). Поблизу с. Гончий Брід Ковельського р-ну виорано крем'яні серпи, ножі, сокири, вістря списів городоцько-здовбицької культури²⁴.

Наведені приклади є підтвердженням значної кількості предметів озброєння, виявлених у похованнях та на поверхні. Серед них, як бачимо, зафіксовано чимало крем'яних наконечників списів. Проте в музейних фондах, приватних колекціях їх значно менше, ніж кам'яних сокир. Отже, такої винятково показової військової категорії артефактів, як кам'яні сокири, на Західній Волині виявлено дуже багато – за попередніми підрахунками, до 500 екземплярів. Однак зазначимо, що ці вироби, ймовірно, мали різне призначення. Умовно можна виділити декілька типів: 1) досить масивні сокири, які могли використовувати як колуни (?) для добування мідної руди (про що повідомляв довоєнний геолог С. Малковський під час дослідження родовищ біля с. Великий Мідськ на Рівненщині)²⁵; 2) зовсім мініатюрні (дитячі або ритуальні) сокирки, які трапляються зрідка; 3) елітна (парадна) зброя, яку виявляють частіше, ніж мініатюрні сокирки, – вона часто малоприсаєднана для використання з низки причин (м'якість матеріалу, з якого виготовлена, великі розміри, вузький отвір для руків'я тощо). Четвертий тип – найбільш масова категорія сокир середніх розмірів, які могли використовувати в бою. Проте такі бойові сокири слугували і для захисту від хижаків (вовків та ін.), для добивання поранених тварин. Їх чоловіки могли (як можна припустити) носити постійно, та судячи з кількості знахідок, так не було.

Велика кількість кам'яних сокир, виявлених на Волинському Поліссі (правобережжі та лівобережжі Прип'яті, у західній частині Волині, півночі Поділля, Прикарпатті), пов'язана значною мірою з постшнуровими культурами, які займали значні території Центральної та Східної Європи. На думку лінгвістів та археологів, зона їхнього поширення “відповідає ареалу

²² Кучинко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – С. 140–142.

²³ Там само. – С. 149–153.

²⁴ Там само. – С. 126–127.

²⁵ Свєтніков І., Нікольченко Ю. Довідник з археології України. Ровенська область. – С. 66.

розселення північної групи індоєвропейців²⁶. До їхнього складу входили групи прагерманців, прабалтів, праслов'ян. Пояснити причину такої великої кількості кам'яних сокир важко. Одна з гіпотез полягає в тому, що значну частину їх застосовували для рубання та корчування дерев²⁷. Справді, Рената та Ярослав Малінови навели приклади експериментального зрубання дерев подібними знаряддями²⁸. Проте на теренах Північно-Західної України кам'яні сокири для цього, на нашу думку, не використовували. В зоні, де було вдосталь великих брил кременю, майстри (зокрема, носії стжижовської культури) в багатьох кременеобробних осередках виготовляли велику кількість ефективних крем'яних сокир, широке, півкругле, добре заточене лезо яких ідеально пристосоване для зрубання деревини. Отже, кам'яні сокири в цій зоні виконували здебільшого функцію зброї²⁹.

Престижні речі. Про суспільний розвиток тодішніх спільнот свідчать також цінні, престижні металеві вироби: прикраси, вишукано оздоблені предмети озброєння. Оздоблена зброя трапляється значно рідше, а це знову-таки є показником військової або більш мирної обстановки, а також стану стратифікації груп (первісних суспільств), формування місцевої еліти, що підтверджене похованням комарівської культури біля с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл.³⁰ (рис. 4). Наявність великої кількості металевих виробів: прикрас та зброї, є досить знаменним показником стану суспільного розвитку, його заможності, структурованості (сформована еліта), економічно-обмінних зв'язків. Прикладів подібних знахідок та місцезнаходжень достатньо³¹. Зокрема, біля с. Пересопниця Рівненського р-ну виявлено майстерню крем'яних знарядь, там само відомі пам'ятки ГЗК, СК, СТК, скарб бронзових речей: двох браслетів та сережки.

Бронзові наконечники списів походять із сіл Онишківці, Привільне Дубнівського р-ну, Вербень Локачинського р-ну. Біля с. Стеблівка Здолбунівського р-ну знайдено скарб речей СК: сім сережок у формі вербового листка з поздовжнім реберцем, вісім браслетів. Неподалік с. Устенське (цього ж району, де також виявлена крем'яна майстерня та

²⁶ Давня історія України. – Т. 1. – С. 406.

²⁷ Там само. – С. 407.

²⁸ Malinowi R., J. Vzpominki na minulost. – Ostrava, 1982. – 277 s.

²⁹ Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. – Луцьк, 2010. – 492 с.

³⁰ Сवेशников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. – 1968. – С. 159–168.

³¹ Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 72–92; Березанська С., Гошко Т., Самолюк В. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.

пам'ятки ГЗК, СК, СТК) у похованні СТК були бронзові браслети та шпильки. В іншому похованні СТК (с. Смолява цього ж району) знайдено два браслети й одну шпильку. У горщику стжижовської культури с. Липа Дубнівського р-ну було п'ять бронзових браслетів. Під курганним похованням у с. Черськ Маневицького р-ну виявлено бронзовий браслет та керамічний виріб³². Біля с. Майдан-Липно (урочище Кругле Поле) цього ж району Г. Охріменко в землянці СТК відкрив скарб бронзових прикрас із восьми сережок та персня. Із с. Миляновичі Турійського р-ну походять два бронзові браслети, а з кургану СК біля с. Боратин Луцького р-ну – діадема та бронзові прикраси³³.

У підкурганному похованні СТК біля с. Шепель Луцького р-ну виявлено скорчені кістяки та бронзові прикраси, в околиці смт Торчин біля поховань межановицької та стжижовської культур – також бронзові прикраси³⁴. У с. Смолигів цього ж району знайдено бронзову сокиру стжижовської культури³⁵. В похованні ГЗК с. Стадники знайдено мідну сокиру, біля с. Яревище Старовижівського р-ну Волинської обл. – бронзову плоску сокирку. У похованні СТК біля с. Івання на руках та ногах покійників були бронзові браслети, на грудях – шпилька, біля іншого кремаційного поховання – кинджал, крем'яний наконечник стріли, шпилька, золота сережка, біля іншого – три бронзові браслети та ін. В іншому кургані неподалік від цього села виявлено парадну бронзову сокиру³⁶.

У с. Скірче Горохівського р-ну під насипом кургану були бронзові браслети, персні, крем'яні наконечники, у с. Привітне Локачинського р-ну – бронзовий браслет, кам'яні сокири та ін. У м. Ковелі знайдено наконечник стріли “фракійського походження” (?)³⁷. На околиці с. Хобултова (урочище Бегета) Володимир-Волинського р-ну був курганний могильник СТК, де М. Качковський у 1930-ті роки відкрив бронзові кельти, спіралеподібні нарамники, зброю, прикраси. На території цього ж району виявлено сокиру-кельт з вушком (с. Маркелівка), масивну карбовану спіраль (с. Коритниця)³⁸.

³² Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – С. 147.

³³ Там само. – С. 154, 137.

³⁴ Fitzke J. Smentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Torczynie, pow. Łuck // WA. – 1975. – S. 53–61; Свешиников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III–на початку II тис. до н. е. – К., 1974. – С. 134–135.

³⁵ Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – С. 136–137.

³⁶ Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 83–84.

³⁷ Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – С. 128, 130.

³⁸ Лысенко С. Украшения эпохи поздней бронзы Украины // АДУ 2003–2004 рр. – 2005. – Вип. 7. – С. 348–355; Маркус І., Охріменко Г. Нові знахідки металевих виробів на Волині. – С. 354–399; Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – С. 118.

Рис. 4. Металеві вироби з курганного могильника східнотшинецької культури в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл., за І. Маркусом.

Fig. 4. Metal wares from barrow burial ground of eastern Tshynetska culture in village Ivannia, Dubno district, Rivne region, by I. Markus.

Загалом еволюційні зміни епохи бронзи були значними. Їх зумовлювали два головні чинники: 1) зміни в етнічному складі (зникло населення пізніх трипільців, культури лійчастого посуду, кулястих амфор, натомість з'явилися нові культури центрально- та східноєвропейського походження: городоцько-здовбицька, межановицька, стжижовська, тшинецька, комарівська, а в окремих місцях і бабинська (багатоваликової кераміки); 2) складання справжніх, незвичайно віддалених стосунків обміну виробами, культурними, господарчими ідеями. Прикладом цих контактів є Бесарабський (Бородинський) скарб XVI ст. до н. е. (див. рис. 1), у якому

були предмети озброєння та символи влади, виконані майстрами крито-мікенського світу та сейминського кола культур Сходу (Західного Сибіру)³⁹.

Отже, у середині та кінці бронзової доби на Західній Волині чітко простежено далекосяжний обмін знаряддями праці, зброєю, металевими престижними речами. Багаті природні ресурси стимулювали міграційні процеси, що створювало напружену військово-політичну ситуацію та прискорювало процеси утворення етносоціальних організацій влади – родоплемінної знаті. Посилювалася стратифікація суспільства, зокрема виділилася військова еліта, заможні ремісники, рядові общинники. У II тисячолітті до н. е. виникли протодержавні утворення – союзи племен, зокрема в тшинецько-комарівській культурно-історичній спільності.

**CULTURAL HISTORY PROCESSES IN WESTERN VOLYN'
DURING BRONZE AGE**

Grygorii OKHRIMENKO

Lesia Ukrainka National University of Volyn'

24, Shopena str., Lutsk, 43020, Ukraine

e-mail: volkrmus@lt.ukrtel.net

The article deals with social and economic processes on the territory of Western Volyn' during the middle period of Bronze Age. The article focuses on the formation of the tribe elite.

Key words: late primitive society, interethnic exchange, burial, unique things.

**КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЭПОХУ БРОНЗЫ
НА ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ**

Григорий ОХРИМЕНКО

Волынский национальный университет имени Леси Украинки

вул. Шопена 24, Луцк, 43020, Украина

e-mail: volkrmus@lt.ukrtel.net

Рассмотрено социальные, экономические процессы на территории Западной Волыни среднего периода эпохи бронзы, обращено внимание на формирование родоплеменной элиты.

Ключевые слова: позднепервобытное общество, междуэтнический обмен, погребения, престижные предметы.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2009

Прийнята до друку 12.02.2010

³⁹ Давня історія України. – Т. 1. – С. 412; *Кравцова-Гракова О.* Бессарабский клад. – М., 1949; *Бочкарев В.* Волго-Уральский очаг культурирогенеза эпохи поздней бронзы. – С. 24–27; *Залізняк Л.* та ін. Археологія України. – К., 2005. – С. 178–179.